

Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu

Pokus o participativní sociologii

JIŘÍ KABELE*

Univerzita Karlova, Praha

Czechoslovakia on the journey from capitalism to capitalism

An attempt at participative sociology

Abstract: Czechoslovakia's journey from capitalism through socialism and back to the original regime offers an extraordinary opportunity for understanding the events which are taking place and have been taking place in Central and East Europe. We can conceive of them as dramatic transitions in society, the extinction of the old dynamic order and its replacement with a new one, which remains at the time of the transition to be developed. The disproportion between the anticipated future order and the reality of a chaotic state without shared "rules of game" (transitional anomie) is in the beginning bridged by the shared narrative of the "velvet revolution." After some time, when systemic change with its socio-economical impact begins to form the everyday life of society, a feeling of the "failure of revolution" can arise.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 4-21)

Československo představovalo před druhou světovou válkou demokratický stát s rozvinutým tržním hospodářstvím. Sledování jeho bolestné cesty k socialismu a zpět vytváří proto mimořádnou příležitost porozumět procesům, které se odehrávaly a odehrávají ve střední a východní Evropě. Je výzvou, abychom studovali společnost v procesu přerodu.

Dramatický přerod společnosti můžeme chápat jako zvláštní případ přerodu jakéhokoli jiného sociálního útvaru, rodiny, podniku, obce apod. Ve všech těchto případech přerod zahrnuje dramatický (jako drama zažívaný a strukturovaný) zánik původního řádu a zrod nového. Vyvolává v důsledku narušení kontinuity nadkritické množství neurčitosti a tím i intenzivní potřebu narativní rekonstrukce, konstrukce a prekonstrukce zpochybňovaného sociálního dění. Přerod společnosti se liší od přerodů méně rozsáhlých sociálních útvarů především tím, že se neodehrává v rámci relativně stabilních poměrů panujících v nadřazeném útvaru, kde takové přerody zpravidla vytvářejí normální součást jejich dynamického řádu.¹

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu PhDr. Jiří Kabele, katedra sociologie fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Smetanovo nábřeží 6, 110 00 Praha 1. Děkuji svým kolegům J. Alanovi a p. Marešovi i jinak smýšlejícím recenzentům za připomínky, jejichž stopy v mém textu snadno najdou.

1) Přerod československé společnosti je součástí přerodu bývalého socialistického bloku. Neděje se ve stabilizovaném prostředí.

Prvek dramatickosti je podstatný především pro jednotlivce a sociální útvary, které jsou zahrnuty do přerodu, protože zásadním způsobem určuje jejich sociokulturní čas [Sorokin, Merton 1937]. Je-li trvání, synchronicita, posloupnost sociokulturních jevů a změn bráných jako vztažný rámec aktivit jednotlivců a sociálních útvarů narušena, dominují při konstituování sociálního času kritické události a momenty prázdneho trvání. Jejich spojení se vytváří a naplňuje smyslem v procesu životopisného a historického vyjednávání [Kabele 1989b], jehož předmětem jsou individuální narativní interpretace sociálního dění. První "autorsko-centrická" vyprávění mají podobu nehotových příběhů. Ad hoc překleňují zvrát, v němž neurčitě a nesmyslně náhle ohrožuje určité a smysluplné. Jak se nehotové příběhy ve "vyjednávání" doplňují a transformují, získávají místo v rámcovém (konstitutivním) příběhu přerodu. Nahrazují zmatenost a temnost sdílenou pochopitelností [Ricoeur 1984]. Vstupní neurčitost však nemůže být v průběhu přerodu odstraněna zcela, protože uvažovaná vyprávění mají většinou otevřená vyústění a ve společnosti si zpravidla konkurují více konstitutivních příběhů.

Odkazem na narativní paradigma (např. [Ricoeur 1984; Gergen, Gergen 1984; Murray 1985; Kabele, 1989b]) otevíráme starý spor o metodu, který se vede mezi historiky a sociology [Kabele 1983]. Historikova práce směřuje k sestavení psané historie. Generalizace a zákonitosti, které tvoří úběžník sociologových snah, představují při historikově narativní rekonstrukci minulých dějů něco jako prefabrikáty užité pro větší stavbu [Berkhofer 1969].

Každý dramatický přerod je zažíván, tj. i narativně interpretován, jako zpřítomněná historie a příslib předvídaného řádu, který je v dané chvíli předmětem projektu. Neurčitost projektu je zakrývána ideologickou legitimací. Nechce-li sociolog čekat na to, až historikové sepíší historii přerodu, aby měl materiál pro své generalizace, musí také začít "psát" jeho přítomnou a předvídanou historii. Přítom musí řešit problém, jak užívat svých generalizací (popsaných souvislostí) a zákonitostí. Zároveň si ale musí být vědom toho, že ve společnosti působí řada spontánně vznikajících, parciálně sdílených a konkurujících si narativních interpretací přerodu, které ve smyslu Thomasova teorému formují politické, ekonomické a společenské síly určující dynamiku přerodu. Jeho povinností je tedy takové sociálně významné příběhy identifikovat a zahrnout do své vlastní narativní rekonstrukce přerodu.

Tento článek je pokusem o vytvoření sociologické fresky vydávající svědectví o prožívaném přerodu, jež je rámován předcházející historickou etapou tzv. reálného socialismu. Je pokusem sociologa dát odpověď na otázku, co se to s námi děje. Jak je možné, že řád, který se rozhodně většině lidí i expertů jevil na první pohled jako sociálně ireverzibilní, je činěn reverzibilním. Text nezatěžuji diskusí podobných pokusů z pera jiných autorů. Stručná teoretická poznámka má naznačit, jak je možné skloubit klasické přístupy k sociální změně s narativním paradigmatem. Opírám se především o Durkheimovské a Garfinkelovo [Garfinkel 1967] pojetí dynamického řádu. V následném líčení je ovšem implicitně obsažena i Paretova teorie elit [Pareto 1966] a Smelserova teorie hnutí [Smelser 1967] apod.

Vstupní teoretické poznámky

Změny sociálních útvarů jsou dvojí povahy:

- a) přirozené proměny (alternace) jsou určovány jejich dynamickým řádem a představují proměny v dosahu prostoru vymezeného tradovanými a pozvolna se proměňujícími "pravidly hry".
- b) dramatické přerody znamenající zánik původního dynamického řádu a jeho nespojitou proměnu v nový řád.

Rozdíl mezi přirozenými proměnami a dramatickými přerody není ostrý. Pojímání změny je totiž svázáno se stanoviskem pozorovatele v sociálním časoprostoru. Záleží na tom, jak je na změně angažován a na dalších parametrech jeho sociální pozice. V úvahu je nutné brát, zda se jedná o změny předvídané, současné nebo s odstupem nahlížené.

Dynamický řád sociálního útvaru i společnosti není samozřejmostí. Neudrží se sám sebou. Lidé si jej uvědomují jen částečně. Mnohdy teprve poukaz na tendence narušující každodenní život upozorňuje angažované osoby a útvary na to, že spontánně respektují nějaký řád. Za stavební prvky dynamického řádu jakéhokoliv útvaru můžeme považovat při nutné dávce zjednodušení normy, dohody a standardizované motivace. Formují se v procesu institucionalizace (např. sensu [Berger, Luckmann 1966]), která je však zahrnuta do životopisného vyjednávání. Motivace jsou zakotveny jednak v neurčitých potřebách lidí, ale též životopisných vyprávěních, jejichž prostřednictvím se lidé vztahují k ideálním, každodenní život transcendingícím oblastem reality.²

Sociální čas určený dynamickým řádem reprezentují cykly, které jsou rámované rituály a posouvány dopředu významnějšími i méně významnými inovacemi. Tento čas dále spoluurčují lokální normativní přerody a emergentní události, které místně zvyšují neurčitost a narušují kontinuitu času. Ta pak musí být pracně obnovována (podíl na sociálním rekonstruování kontinuity a smyslu života jednotlivce nebo sociálního útvaru bývá charakterizován jako práce, např. [Corbin, Strauss 1987]).

Dramatický přerod představuje mimo jiné i nehomogenní zhroucení sociálního času původního dynamického řádu a vstup do časového provizoria poznamenaného celkovou "maniodepresivitou" sociálního dění. Lidé a instituce jednají v takových obdobích primárně v souladu s labilními ad hoc sestavovanými příběhy. Tyto příběhy jsou rámovány dramatem, které čerpá svůj materiál i smysl právě ze směřování od jednoho řádu ke druhému. Praktická činnost v dramatickém přerodu se tedy do značné míry zabývá demontáží starého a konstruováním nového řádu anebo zvládáním obtíží generovaných přerodem. Trvalým zdrojem pochybností při

²) Sociální útvary - organizace vznikají dle racionálního předem stanoveného a trvale upravovaného projektu. Jsou zaměřeny na vykonávání určitých úkolů stanovených příkazy. Společnost sama jako sociální útvar zahrnující všechny ostatní útvary ovšem nemůže vzniknout jako organizace. Za tento omyl racionálního konstruktivismu, který byl základem socialistického příběhu o budování komunismu [Hayek 1991], jsme zřejmě zaplatili čtyřiceti lety totality a zdevastovaným životním prostředím.

každém sociálním přerodu je disproporce mezi anticipovaným budoucím řádem a realitou přítomných staronových pořádků.

Dramatický přerod společnosti či jakéhokoliv jiného sociálního útvaru se nikdy nevyčerpává jenom změnou dynamického řádu. Předchází mu, jak se pokusím ukázat v dalším textu, radikální rekonstrukce historie a nové rozvržení projektu budoucnosti sociálního útvaru, jejichž propojení dostane podobu příběhu-správné cesty. Legitimita této změny je podložena masovým prohlédnutím veřejnosti, která objevuje své nové hrdiny a vůdce. Přerod společnosti je teprve post hoc přechodem od jednoho "uchopitelného" dynamického řádu ke druhému stejně určitému. V průběhu vlastního přerodu se neurčitost a rozmazanost netýká jen budoucího projektu společnosti a jeho přítomného stavu, stejně tak je i starý řád (režim) objevován a demytizován. Jeho nepsaná, mnohdy ve skrytu komentovaná pravidla hry jakoby nově nasvícená představou alternativního řádu společnosti, se teprve nyní vyjevují veřejnosti.

Od kapitalismu k socialismu

Historici se zpravidla soustřeďují na nejdramatičtější fázi přerodu společnosti, na převzetí moci novou politickou reprezentací. Ze sociologického hlediska je následná fáze, kde teprve dochází ke skutečné demontáži a nastolení nového řádu, stejně zajímavá a důležitá. Přerod společnosti je totiž vždy dlouhodobý proces. Zahrnuje vedle základního mocenského zvratu (jenž rázem mění vyhlídky všech jednotlivců a sociálních útvarů spolu s tím, jak přijímají nový historický příběh) celou řadu dalších zvratů před i po hlavní krizi. V nich se nespojitě mění kontext podstatný pro definování jednotlivých situací.

Utopická idea komunismu byla produktem racionálního konstruktivismu, který vcelku logicky dospěl ze schematicky převyprávěného vývoje společnosti k násilnému mocenskému zvratu i násilnému budování socialistického režimu. Anticipace teroru a loupeže v pojmech znárodnění a diktatury proletariátu zde byla posvěcená na zákon vývoje společnosti k šťastné budoucnosti a tím legitimována. Moc však komunisté v Československu převzali téměř mírumilovně. "Sametové" zvraty totiž měly a stále mají v historii Československa svou nikoli heroickou tradici. Jejich podrobné zkoumání snadno ukáže, že se zde opakoval vždy podobný scénář: otevřený konflikt s mocí - masové demonstrace - symbolická generální stávka - rozuzlení založené na respektu projevených politických vůlí. Tento scénář - "rituál přechodu", vyjadřuje ochotu uzavírat kompromis, aby se zabránilo krveprolití.

Sametový mocenský zvrat v roce 1948 byl výsledkem selhání demokratických sil, dostal socialistický směr již na konci druhé světové války. V této době startovaly procesy depolitizace (monopolizace moci Národní frontou a přijetí parciální suverenity ve vztahu k SSSR), deekonomizace (znárodnění firem nad 50 zaměstnanců) i právní nihilismus vůči jednotlivcům i sociálním skupinám (nejkřiklavějším projevem byl odsun sudetských Němců).

Sebevědomě projevovaný racionální konstruktivismus vyjadřovaný v termínech vědeckého řízení společnosti se stal zákonitě i u nás médiem zvláště, latentního iracionalismu, skryté spontaneity a posléze i tradicionalismu. Vyplynulo to z jeho

vůdčí ideje, která stavěla na utopické substituci egoistické subjektivity osvícené vedenou kolektivitou, která jediné může dospět do ráje komunismu. Z této vize nakonec zbyla jenom fobie režimu na každý projev nezávislosti a individuality.

Po vyloučení všech opozičních politických sil ze hry (úplné podřízenosti se vyhnuly jen represí zdecimované církve) důsledně uplatňovaným principem: "kdo není s námi, je proti nám", si moc s konečnou platností monopolizovala komunistická strana. Veškeré pravomoce byly prakticky soustředěny v ruku stranického aparátu v čele s jeho tehdejšími předsedou, který byl zase - šlo mu také o krk - bezpodmínečně loajální vůči Stalinovi. Technologie depolitizace byla nepochybně importována za Sovětského svazu. Několik desítek poradců působících zejména na ministerstvech vnitra a obrany by se však nedokázalo tak snadno a rychle prosadit, kdyby politická poptávka po jejich službách, ve snaze krýt neschopnost a zneužívání moci, nebyla tak veliká. Ostatně mnohé z praktik těchto dob je nutné nejspíš připsat na vrub domácí revoluční invenci, závisti a sklonu angažovat psychopaty a nedouky náhradou za "třídní nepřátele" působící ve státních institucích a podnicích.

Utopie a boj s třídním nepřítelem legitimovaly politickou a ekonomickou represí a naopak represe usnadňovala euforickou identifikaci s utopii a vítězem v třídním všezahrnujícím boji. Důsledné zrušení všech alternativních politických sil jejich začleněním do sítě lokajských organizací Národní fronty a budování mocenského aparátu na principu strachem vynucené slepé poslušnosti nahoru a hrůzu šířící svévoli směrem dolů, představovalo dvě základní metody depolitizace společnosti [Alan 1991].

Depolitizace šla ruku v ruce s právním nihilismem, který zpochybnil dokonce i cenu lidského života. Veřejné instituce každodenního života počínajíc obchody, nemocnicemi a školami a konče sdělovacími prostředky se staly v rámci vedoucí úlohy strany předmětem zvlášť ostré mocenské represe (ideologická školení, pravidelné kádrové prověrky). Byly koncipovány jako základní nástroje masové mocenské manipulace a zasahování do soukromého života lidí. Společnost rychle směřovala ke stavu absolutní absence sociálních problémů, které mohly existovat jenom jako pozůstatky kapitalismu anebo výsledky diverze nepřátel socialismu.

V atmosféře určené symbiózou teroru a nadšení proběhla neočekávaně hladce i deekonomizace hospodářství a všech oblastí veřejného života. Pouze kolektivizace se setkala s větším, i když povytce pasivním odporem. Soukromé vlastnictví bylo zrušeno buď zákonem, nebo vytvořením takových daňových podmínek, které činily vlastníky šťastnými, když stát přijal do opatrování jejich majetek. Zároveň byly rozpuštěny nebo do státního aparátu zahrnovány všechny původní instituce tržního hospodářství. Veřejnost byla o úspory připravena měnovou reformou, která kryla spolu s prostředky získanými přestavbou daňového systému a pojišťovnictví špatné hospodářské výsledky komunistů.

Hospodářský život začaly posléze určovat pětileté plány, které stavěly na okázalých stavbách socialismu symbolizujících neomezené možnosti komunistické strany disponovat svévolně národním bohatstvím. Pomocí pětiletých plánů komunisté prosadili také strategii budování těžkého průmyslu, jejíž *raison d'être* tkvěl v horečnatém vyzbrojování a v dosažení soběstačnosti nově vznikajícího

socialistického bloku. Tradiční ekonomické kontakty se zeměmi západní Evropy se samy postupně hroutily v průběhu znárodnování a rušení institutu soukromého vlastnictví. Konvertibilita koruny přestala existovat.

Násilná demontáž původního dynamického řádu a nová opatření zákonitě problematizovala a znejasňovala pravidla hry, vyvolávala přerodovou anomii. Ta se však nemohla politicky projevit účinnou nespokojeností veřejnosti. Každý zárodek nepokoje byl hned v zárodku násilně likvidován. Kritici socialistické revoluce předpovídající si v soukromí její brzký krach, se mýlili. Systém, řídící se leninskou metodou hlavního článku, si dokázal vždycky poradit díky slepé aplikaci sovětských zkušeností, které byly prohlášeny a priori za dokonalé a jediné správné. Tento postup působil jako paradoxní terapie. Lidé museli vyvinout značné úsilí, aby usmířili absurditu navrhovaných řešení se svým životem, a vypadali přitom jako šťastní budovatelé socialismu. Proto neměli ani energii, ani odvahu protestovat. Navenek projevovaný optimismus budovatelských let byl zákonitě vykupován utrpením statisíců vězňů v lágrech.

Nový socialistický režim měl pouze tři nápadné slabiny: neměl vyřešené předávání moci, čerpal zdroje na úkor budoucnosti a sousedil s rychle se vzrůstajícími západními demokraciemi. Tyto principiální nedostatky způsobovaly recidivy krizí, jež souvisely se složením nejužšího okruhu mocných po smrti vůdců a s tím, jak se vlivné skupiny ve straně opětovně pokoušely o ekonomickou reformu. Režim přežíval proto, že se mohl spoléhat na internacionální "pomoc" Sovětského svazu (rok 1968). Byl také schopný evoluce, ale v mezích daných zachováním vedoucí úlohy komunistické strany.

Existenční nutností a smyslem znormalizované socialistické ekonomiky se stalo uchování možnosti vyrábět [Kabele 1989a; Mlčoch 1990; Kornay 1980]. Každý výrobní podnik musel mít zabezpečeny vstupní zdroje: pracovní sílu, meziprodukty, energii, suroviny atd. Nemohl si je nezávisle obstarávat na trhu, proto byl závislý na své schopnosti získat je v rámci centrálního plánování. Plánovací systém se stal arénou vyjednávání, na níž podnik uplatňoval své nároky a na oplátku byl nucen respektovat plánovači zprostředkované nároky jiných ekonomických subjektů. Racionální smysl tohoto vyjednávání tedy spočíval v bilancování vstupů a výstupů pro jednotlivé ekonomické subjekty zapojené do labilních směnných řetězců. Plánovači tu byli od toho, aby zabezpečovali ekonomické jistoty podnikům a tím zprostředkovaně i jistoty jejich zaměstnanců.

Nepřehledné plánování vytvářelo rozsáhlý prostor pro uplatňování legitimních i nelegitimních ekonomických zájmů podniků i plánovačů. Vázalo na sebe ohromný administrativní aparát a způsobovalo socialistickou gigantománii. Ta plánovačům usnadňovala plánování a podnikům zabezpečovala monopol přinášející výhodnou pozici v plánovacím vyjednávání a tedy i snadný přístup ke zdrojům.

Strategie výroby pro výrobu a investic pro investice obstarávající snadno podnikům potřebné zdroje se mohla uplatňovat jenom potud, pokud byly zdroje relativně dostupné a nevznikaly velké přebytky finančně nerealizované produkce. Takové podmínky byly dočasně splněny: (i) absolutním dispozičním právem komunistické strany s národním bohatstvím - strana v roli Janošíka bohatým brala a

chudým dávala, (ii) patronstvím surovinově bohatého a zbožně nenasytitelného Sovětského svazu, (iii) rozsáhlým, nikoli však efektivním parazitováním na vědeckém a technologickém pokroku západu a (iv) aktivním podílem sociálních sítí na směně státem redistribuovaných vzácných zdrojů. Československá dočasnost dostupných zdrojů byla prodlužována velkým vstupním národním bohatstvím, mezi něž se musí započítávat tradičně kvalitní i nepříliš odbojná pracovní síla.

Konečný úspěch plánovacího vyjednávání závisel ve značné míře na nesamozřejmé ochotě velkých podniků vyslyšet nároky plánovačů na požadované vstupy. Podniky se často dohadovaly samy mezi sebou a měly své "nezávislé" kontakty na mocenské centrum [Mlčoch 1990]. Konečným garantem bilancování řetězců směny v mocných zájmových střetech nebyl ani rozum, ani propočet plánovače, ale autorita vším prorůstající komunistické strany. Tato pozice jí činila nepostradatelnou. Ona také garantovala loajalitu zaměstnanců vůči vedení podniku, jejím zapříčiněním plán mohl být adaptován v průběhu pětiletky i každého roku, takže se vždy splnil a neskončilo se tolikrát předpovídaným krachem.

Popisované praktiky, které by neobstály ve světle manifestovaných hodnot a zásad vědeckého řízení, prostupovaly makro- a mikroekonomickou sféru společnosti a plynule navazovaly na soukromou podnikatelskou činnost realizovanou v malém na černém trhu zboží a služeb. V životě jednotlivců při slabé závislosti platu na výkonu měly rozhodující význam právě druhotné zisky ze soukromé produkce a z postavení v sociálních sítích usměrňujících směnu vzácných zdrojů a užitných hodnot.

Primát čerpání zdrojů na úrovni producentů stejně jako primát druhotných zisků na úrovni osobní spotřeby znamenaly, že československá společnost žila z podstaty. Aby udržela krok se západními společnostmi, přestala zabezpečovat obnovu reverzibilních a přípustnou míru čerpání ireverzibilních zdrojů. Toto "nespravedlivé" přerozdělování užitných hodnot v sociálních sítích na úkor slabých a potomků potřebovalo mocenskou ochranu. Nejlépe ji zajišťovala neprůhlednost a všeobecnost redistribuce. Kromě toho byla garantována mechanismy politické "latentizace" společenských problémů, které prakticky znemožňovaly působnost veřejné kontroly.

Vyřazení svobodné iniciativy jednotlivců a sociálních útvarů z oficiálních sfér života společnosti a jejich nahrazení všudypřítomnou regulací s nejasnými kompetencemi a odpovědnostmi vedlo v 70. a 80. letech nutně k mohutnění stínových realit na bázi sociálních sítí. Třídním právem kodifikované a posléze i zvykově akceptované hierarchické institucionální rámce prorostlé aparátem komunistické strany a sociální sítě šedé ekonomiky se postupně spékaly a stávaly se na sobě navzájem existenčně závislé. Socialistická realita se začala zdvojit. Proti fiktivnímu, navenek manifestovanému řádu socialistického zpravodajství, vědeckého řízení, socialistického soutěžení a plánování, tu stál skrytý skutečnější řád obchodování, konexí, drbů, donášení a nepřátelství. V neoficiální komunikaci všeobecně sdílené interpretační schéma MY a ONI umožňovalo všem exteriorezovat vinu vně aktérů.

V průběhu normalizace původně násilné a ideologicky schematické prostředky výkonu pravomocí byly zatlačeny do pozadí. Strana volila zpravidla jemněj-

ší metody manipulace a cílenou represí vůči nyní již přežívajícím alternativním politickým silám (disidenti anebo kulturní a vědecký underground). Násilné a ideologicky schematické prostředky však nebyly zcela vyřazeny ze hry, spíše drženy na uzdě. Politická represe jako základní nástroj dosahování loajality byla nahrazena společenským kontraktem, který zaručoval společnosti sociální jistoty a socialistický "konsumerismus":

a) prakticky každý se mohl podílet na politické moci komunistů, pokud se podřídil jejich disciplíně [Vaculík 1968].

b) prakticky každý mohl čerpat z vymožeností socialismu; na oplátku musel osvědčovat loajalitu režimu a komunistické straně [Havel 1990].

Požadavky na loajalitu byly "minimální". Jednotlivci anebo sociální útvary nesměli vyvíjet alternativní politickou činnost a museli respektovat, byť třeba jen vnějškově, různé socialistické rituály osvědčování loajality (např. účast na ideologickém školení, na hnutí socialistických brigád), které všudypřítomně "připomínaly člověku, kde žije a co je od něho očekáváno..., nechce-li se vyřadit ze společnosti a riskovat tak ztrátu klidu a svého bezpečí" [Havel 1990]. Konečně každý musel sdílet na veřejnosti, a do značné míry i v soukromí, víru v racionální konstruktivismus jako nezbytnou výbavu pro život v "plánovaném" světě socialismu. Převládající tradicionalismus odrážel nechuť veřejnosti i strany podnikat experimenty, které ostatně skoro vždy končily neúspěchem.

Společnost reálného socialismu však zdaleka nerezignovala na budoucnost jen nadměrným čerpáním materiálních zdrojů při výrobě pro výrobu a podporou socialistického konzumerismu. Stejně nemilosrdně vyčerpávala svoje "duchovní" zdroje. Její režim prakticky popřel ve své konečné fázi svůj konstitutivní příběh o budování komunismu, který dával smysl přirozeným přeměnám této společnosti. Reálný socialismus přestal poskytovat naději, že by znovu mohl získat vitalitu. Začal existovat setrvačností, vyhínal. Jeho oporou nebyla moc, ale všeobecná bezmocnost cokoliv pozitivního učinit a obava ze ztráty stále ještě relativně pozoruhodných sociálních jistot.

Komunistická strana za těchto okolností mohla úspěšně zaujmout ke Gorbačovově perestrojce pozici mrtvého brouka. Dvě systémové podmínky stability režimu však nicméně byly narušeny: Sovětský svaz přestal bezpečně garantovat svrchovanost politické moci komunistické strany a RVHP jako mezinárodní směnný řetězec surovin a zboží se začala rozpadat. Mnohem naléhavěji se proto začaly hlásit problémy spojené s vyčerpáním zdrojů a nadprodukcí. Společenský kontrakt s komunistickou stranou se přestal jevit dlouhodobě jako perspektivní. Věčnost se Sovětským svazem se změnila v předvečer listopadového zvratu na hrozivě krátkou dočasnost už nejen pro disidenty, ale též pro podstatou část mocenských struktur. Pro přestárle komunistické vůdce se stala vláda ve zpusťované zemi příliš velkým břemenem.

Od socialismu ke kapitalismu

Ve společnosti působí několik konkurenčních příběhů popisujících naši polistopadovou historii, jak ještě naznačím v dalším textu. Abych určil svou vlastní pozici,

považují proto za nutné uvést vlastní stručnou rekonstrukci společenského přerodu, který u nás probíhá.

Od 17. listopadu 1989 se odvíjí zázračné procitnutí naší společnosti. Během deseti dnů byla vytvořena mocenská protiváha stranickému aparátu v podnikových a regionálních OF koordinujících přípravu společnosti na generální stávkou. OF dosáhlo kontroly nad sdělovacími prostředky, převzalo moc a vyjednávalo pravidla mocenského provizoria do voleb. Tato pravidla spočívala na dělbě moci mezi vládou a "kulatými" stoly, kde zasedala komunistická strana, revitalizované strany Národní fronty a Občanské fórum, resp. Veřejnost proti násilí a Křesťanskodemokratické hnutí na Slovensku. Za deset dnů byl také vypracován základní program přerodu společnosti v podobě návratu do společenství evropských demokratických zemí s tržním hospodářstvím.

Výměny řídících kádřů, rekonstrukce parlamentů a národních výborů zajistily v mocenském provizoriu výkonnost vlády a staly se přirozenou součástí mocenského a volebního boje. Volební kampaň se vyostřila na dilema pro, nebo proti komunistickému režimu, a proto vyhrála občanská hnutí. Vedle nich se stačily prosadit pouze křesťanské a na Moravě i na Slovensku ještě nacionální strany.

Mocenské provizorium představující období zlomení monopolu vlády komunistické strany a přípravy voleb proběhlo ve jménu politizace společnosti, částečné obnovy základních lidských práv a odstraňování nejkřiklavějších legislativních bariér starého režimu. Soudy byly zahlceny liknavým vyřizováním rehabilitací. Jediným skutečným příspěvkem k ekonomizaci společnosti, pomineme-li vyhnání komunistické strany z podniků, se stalo přijetí restriktivního rozpočtu. Hospodářsky se společnost navzdory někdy siláckým koncepčním řečem politiků prakticky nezměnila. Jediné nesporné úspěchy nový "režim" slavil v oblasti mezinárodních vztahů. Podařilo se mu přestříhnout pupeční šňůry s RVHP a Varšavskou smlouvou a byly navázány vřelé vztahy se všemi vyspělými demokratickými zeměmi a nadnárodními organizacemi západního světa.

Parlamentní a za půl roku i komunální volby učinily vládu nových mocenských koalic na bázi hnutí legitimní. Staly se signálem k provádění vlastních systémových proměn společnosti, které se soustředily na ekonomizaci společnosti a obnovu právního státu. Jádrem ekonomizace se stal program transformace hospodářství založený na liberalizaci cen, devalvaci koruny, restriktivní politice a na důsledné privatizaci. Zákony podmiňující zahájení ekonomické transformace byly schváleny v druhé polovině roku 1990 a politické diskuse kolem nich přivodily politickou diferenciaci nejdříve OF a posléze i VPN, kde se ovšem problém transformace propojil těsně s národnostním problémem (viz kapitolu Předvídaná historie).

Obnova práva úzce souvisela s přijetím nové ústavy, obchodního a občanského zákoníku. Některé části ústavy byly v podobě zákonů přijaty, schváleny byly i oba zákoníky. Nejbolestivější a nejohroživější problém státoprávního uspořádání vztahů mezi Čechy, Moravany a Slováky stále není vyřešen.

První nápor inflace po liberalizaci cen a devalvaci koruny se podařilo restriktivní politikou zmírnit. Rozběhla se malá privatizace a podniky zpracovávají své

privatizační projekty pro kupónovou metodu (určenou k posílení kapitálového trhu) a ostatní techniky velké privatizace. Kvetě malé podnikání, plynule se snižuje objem výroby a roste nezaměstnanost. Druhé výročí sametové revoluce proběhlo ve znamení diskuse, zda se nám přerod daří nebo ne. Já považuji celkovou bilanci úspěchů a neúspěchů rozhodně za příznivou.

Převzetí moci

Sametová revoluce představovala dobře sešranou a vyprávěnou, netragickou dramatickou krizi, která se odehrála v naší zemi podle tradičního scénáře: otevřený konflikt s mocí - masové demonstrace - symbolická generální stávka - a rozuzlení založené na respektu projevených politických vůlí. Lvi podíl na zvládnutí tohoto "představení" měli vedle disidentských kruhů v té době již poměrně početných právě umělci. Nabídlí svá divadla a galerie jako komunikační centra hnutí odporu a stali se hlasateli konce komunistické vlády. OF v osobě V. Havla koncipovalo dramaturgii masových mítinků a vyjednávání s mocí. Sled Havlových veřejných vystoupení vždy rekapitulujících minulý vývoj, přítomný stav věcí a budoucí vyhlídky překlenul propast zmatků a úzkostí mezi zabydleným reálným socialismem a vizí svobodné společnosti.

Vlastní přesun klíčových mocenských postavení do rukou vítězné strany, Paretem výstižně charakterizovaný jako střídání elit [Pareto 1966], má-li být přerod úspěšný, musí doprovázet názorové přepólování veřejnosti. Za běžných okolností apolitická většina veřejnosti se najednou politizuje a přejímá masově nový projekt budoucnosti. Prožívá coby aktivní účastník drama jako vítězství dobra nad zlem s celou řadou zápletek a hrdinských činů. Zakouší svou proměnu z bezmocnosti do všemocnosti, jejímž výrazem je pokošení dřívějších mocných a náhlý pocit osvobození od svých chronických trápení, od závislosti, zloby a pocitů zmaru. Žár davové euforie přetavuje stará přesvědčení, objevuje neznámé hojnosti oplývající země, kam by bylo pošetilostí vléct starou světonázorovou výbavu [Abelson 1986]. Společnost vše zažívá jako společné vnuknutí, které legitimuje hromadné převlékání kabátů³.

Spektakulární převzetí moci je završením dlouhého sledu krizí. Dochází při něm zpravidla ke splnutí dvou prožitkových struktur. Každá krize je vystoupením z každodennosti, střetnutím a návratem k normálnímu životu. Jejich opakování vtiskává společenskému dění rytmus střídání všednodennosti a svátečnosti, s nímž se nakonec synchronizuje podstatná část společnosti. Tým sled krizí je však zažíván jako nekončící cesta (román-cesta). Naplněním cíle se transformuje v klasické drama, kde všechny dřívější krize jsou pouhé zápletky směřující k vrcholnému střetu-rozhodnutí, které všemu trápení dává nový smysl. Toto společností sdílené splnutí ve vrcholném prožitku vyvolává těžko popsateľnou "nadpozemskou" euforii. Všichni jsou při tom současně diváci i herci dramatu.

³) Zhroucení staré moci v symbolické zkratce vyjádřené odstraněním politiků z vůdčích postavení na státní i regionální úrovni, znamená však také průlom do světa stínů, kam byly vytěsňeny mnohé skutečné i domnělé křivdy. Proto touha po odplatě může tak snadno ovládnout při přímém střetu dav.

Přerodová anomie

Po vzrušivých okamžicích spojených s převzetím moci a veřejnými mítinky se vítězná moc ocitá v neřešitelném dilematu: musí trvat na návratu k normálnímu životu a zároveň živit nadšení lidí. Musí hmatatelně prokázat, že má věci pod kontrolou a že řídí společnost. Přitom správní i ekonomickou moc (stát je monopolním hospodářem) je třeba de facto teprve skutečně převzít a zabezpečit ji. Nová vláda musí připravit koncepční změny a rekonstruovat historii společnosti tak, aby se legitimita jejího postavení v očích veřejnosti druhotně posílila. Sleduje-li návrat do Evropy, musí začít usměrňovat procesy politizace, ekonomizace a obnovy práva jako nezbytné předpoklady pro rehabilitaci sociální subjektivity.

Jednotlivci, sociální skupiny, obce, regiony, instituce a podniky si však zároveň začínají hledět hlavně svých zájmů a přitom často neberou nijak v potaz úmysly a opatření vlády. Mnohdy je dokonce ignorují anebo vědomě zneužívají pro své cíle. Stávají se jejím často přirozeným nepřijemným protihráčem.

Přeměna řádu, jeho zánik a přerod v nový řád představuje období prolnutí starého s novým. Pro toto prolnutí je charakteristická dvojznačnost a rozpolcenost situačního kontextu, který neumožňuje jednajícím sdílet definice jednotlivých situací. Normální provoz společnosti musí být zajištěn na základě starých "pravidel hry", aby byly pokryty základní životní funkce společnosti. Společnost však hlavou a řečmi již vězí v budoucnosti. Nová moc musí trvat na respektování starého práva, i když jeho legitimita je novým projektem budoucnosti a rekonstrukcí minulosti zpochybněna. Zároveň však sama při vládnutí neustále naráží na legislativní bariéry. Tato disproporce je pobídkou k horečnaté koncepční a legislativní činnosti, která je však ve svých počátcích zdrojem mnohých šumů. Společnost začíná věřit právnímu konstruktivismusu, v bludné představě, že je možné vládnout a měnit společnost vydáváním zákonů a právních norem.

Demokratický mechanismus demontáže a konstrukce nového řádu předpokládá, že výkonná moc nebo legislativní orgány připraví návrhy změn, které dále projdou veřejnou diskusí a odbornou oponenturou a pak jsou legislativně kodifikovány. Teprve pak přichází doba činů, kdy prostřednictvím institucí výkonné moci a iniciativou občanů a nezávislých organizací jsou uskutečňovány. Je to mechanismus velmi nepružný a sám o sobě i velmi labilní (například díky majorizaci mohou hlasy pouhých 38 poslanců zablokovat přijetí zákona). Proto vzniká rozsáhlý prostor pro nejružnější nátlakové skupiny veřejnosti, pro organizace a politické strany, aby znepríjemňovaly život vládě, parlamentům a soudům. Je třeba dělat politické kompromisy, a proto nové normy trpí řadou nedostatků a musí být často novelizovány. Především však celý proces přijímání zákonů trvá příliš dlouho z hlediska naléhavosti potřeb spontánně se přerouzující společnosti.

Protiváhu demokratické vládě a státní správě vedle mocných sdělovacích prostředků tvoří zděděné i nově se formující a ve skrytu působící sociální sítě neznající hranic mezi vládou a opozicí, právem a bezprávím, spravedlností a nespravedlností. Autorita výkonných složek je v době přerodu společnosti výrazně oslabena, nepůsobí předpokládaný respekt k pravidlům a opatřením, ani institucionální či veřejná kontrola. Dodržování pravidel je do značné míry věcí dobré vůle. Skutečnou normu

však mnohdy tvoří právě sociální síť. Státní a podnikové aparáty, které nová moc chtít dědit, nejsou pak zvyklé na samostatné rozhodování v neurčitých situacích, kdy jim mají být vodítkem pouze pravidla hry. Naopak mají bohaté zkušenosti s vnějškovou asimilací programů, opatření a umějí si hájit svou poklidnou existenci v mocné "bezmocnosti".

Nejasná pravidla hry i nízká autorita správního a řídícího aparátu dovolují ovšem mnohým vyvíjet iniciativu, kterou je nutné chápat jako zneužívání regulačního vakua či ignorování práva podle zásady: kde není žalobce, není ani soudce. Takové způsoby lidem a organizacím procházejí, zejména jsou-li kryté rozsáhlou sítí známostí, která disponuje i financemi na korupci správního a kontrolního aparátu. Ve hře je téměř celé národní bohatství, které je rozdělováno do rukou jednotlivců, organizací, obcí a jiných sociálních útvarů v procesu privatizace i mimo něj.

Rozpor starých a nových psaných norem není však tím nejtěživějším projevem normativní disonance v období přechodové anomie. Základ problému spočívá v diferencích mezi psanými a nepsanými normami a dohodami. Na této rovině totiž dochází k rozpadu samozřejmé společenské důvěry, k ohrožení identity jednotlivců a sociálních útvarů. Nepsané normy a neuvědomovaná pravidla hry tvoří základ sdíleného předobrazu společného světa i identity sociálního útvaru [Garfinkel 1967]. Největší obtíže jsou spojené se zvládáním krizí, které zasahují tyto jinak samozřejmé vrstvy společenské soudržnosti, protože je třeba řešit problémy, které vyvolávají silné emoce podbarvené existenciální úzkostí a uvolňují staré resentimenty a agrese, přitom nikdo správně nechápe proč.

Demokracie je způsob solidárního soužití lidí a institucí na principu nedůvěry v důvěře. Předpokládá, většinou veřejnosti sdílená, avšak zpravidla neuvědomovaná důvěra musí vytvářet zázemí pro veřejnou kontrolu, střetání idejí a přirozené konflikty zájmů. Tato důvěra musí stavět na společném povědomí o historii a budoucnosti společnosti (na konstitutivním příběhu) a na respektu k základním pravidlům fair play. Takové prostředí a klima totiž umožňuje konflikty a střety zvládat. Solidarita naopak začíná ohrožovat demokracii tam, kde umožní, aby převládl princip důvěry v nedůvěře. Cítí-li se sociální skupiny nebo instituce ohrožovány, snadno se zdrojem jejich vitality může stát důvěra vyjadřující jen společnou existenční nedůvěru k okolnímu světu, partnerům a režimu. V takovém prostředí střety a konflikty eskalují.

Solidární spojení egoismů začíná být opravdu nebezpečné, jestliže je posvěceno ideály a příběhem. Lidé pak s nadšením a lehkomyšlností přijímají odpovědnost, která je přesahuje. Ideály tvoří ohniska silokřivek lidského snažení. Dovolují rozehrávat "sociální judo". Uvolňují síly lidského nadšení a stínových úzkostí, které mohou být - zpravidla za pomoci naivního či úplatného tisku - celkem snadno svedeny řečištěm solidarity v mohutnou podporu velmi nelidských záměrů. Nikdo není proti této formě těžko rozpoznatelné manipulace předem imunní.

Přerodová anomie zasahuje systémově všechny složky společnosti a všechny oblasti jejího života, a proto ohrožuje neurčitě identitu prakticky všech, jednotlivců i sociálních útvarů. To jsou podmínky příznivé pro posilování nedůvěry a solidarity,

kteřá staví na základních sociálních rozdílech týkajících se jazyka, pohlaví, věku, regionu, národnosti, rasy a samozřejmě bohatství⁴. Rozdíl může být narativně transformován do osvobodivého konfliktu. Konstruovaný nepřítel a méněcenný protějšek se stává hromosvodem nedůvěry ke světu. Solidarita ohrožených opírající se o sociální stereotypy a separované sociální sítě ohrožuje druhé a uvnitř společenství potlačuje vyjádření jakékoliv nedůvěry. Sdílená zásada: "kdo není s námi, je proti nám" se pak může zvrhnout až na krutý každodenní život v masové "euforii", který dobře známe z padesátých let.

Nad vřením úzkostí a nadějí vyvolávajících přetlak nespokojenosti, nad mravenčím přičinlivým hemžením podnikavců a existenčně ohrožených, z něhož se postupně, i když pro veřejnost povytce nepostřehnutelně, líhne nový režim, se pak ozývá mravoučný chór politiků a novinářů kázající o morální devastaci společnosti.

"Selhání" revoluce?

Přerodová anomie je protrahovaným návratem ke všednodennosti, která je v příkrém rozporu s původními nadějemi a sny. Představuje krutou konfrontaci se skutečností - poznání, že lázeň nadšení společnost neočistila (katarze se nedostavuje). Zato se protrhla hráz velmi pozemských egoismů. Drama ustupuje ze scény veřejných prostor na scénu individuálních životů a mezilidských vztahů. Jeho rozbouřené vody nesou jenom někoho. Nadšení a ochota investovat do přerodu společnosti stejně jako původní protivník se ztrácejí v mlze. Příběh návratu do Evropy různě převyprávěný - přítomně již nejednotnou - vítěznou stranou přestává oslovovat sociální vrstvu dezorientovaných. Všednodenností se stává místo idealizované budoucnosti anomie společnosti, zažívaná jako chronická krize (sled krizí ztrácí rozměr cesty). Vše je neřešitelný problém a s ničím se nedá pohnout. Lidé se cítí být znovu polapeni v pasti bez perspektivy změny k lepšímu.

V diskontinuitě zvratu od socialismu ke kapitalismu dlouhotrvající přerodová anomie vytváří svéráznou kontinuitu. Pro pozdní reálný socialismus byl charakteristický stav latentní anomie, vyhasnutí nadšení, rezignace na historický rozměr existence a zdvojení skutečnosti v podobě fasády a skryté pravé skutečnosti. To jsou všechno prvky, s nimiž se v nové podobě setkáváme v přerodové anomii. Nyní však k nim navíc přistupují ještě ztráta sociálních jistot a existenční úzkost. Společnost vymaňující se z marasmu pozdního reálného socialismu je vybavena mnohými etnometodami, které umožňují maladaptovat se na přerod společnosti tím, že odpovědnost je opět delegována mimo občany na stát. Neadaptovaní začínají přerod zažívat jako prosté prohloubení marasmu reálného socialismu. Vyměnily se elity, ale každodenní život se spíše zhoršil, to si myslí dnes již početné davy příznivců populistických vůdců pana Sládka a do značné míry i pana Mečiara.

⁴) Uvedené sociální rozdíly spoluurčují povahu angažovanosti jednotlivců na přerodu společnosti i jejich úspěšnost. "Prereformní" postoje jsou přirozeně korelovány se vzděláním, se stupněm rozvinutosti regionu, negativně s věkem apod. Ještě důležitější roli než klasické sociální rozdíly však sehrávají vzájemně silně provázané osobní vlastnosti (podnikavost, manažerské schopnosti, flexibilita, schopnost čelit nepříteli atd.), stupeň zapletení s předchozím režimem, politické postoje a zapojení v sociálních sítích. "Aktéři" přerodu v sociologickém slova smyslu jsou zatím in statu nascendi.

Nastíněný obraz "selhání" revoluce trvale vyostřovaný dále nespokojeností s rostoucí korupcí a kriminalitou a pro někoho též sexEm, tedy soutěží s pozitivním obrazem změn v každém jednotlivci. Podle jeho charakteru a jeho individuální situace se buď neuplatní, vzbuzuje pochybnosti, anebo vede člověka až do tábora oponentů a populistů. Jedná se o polopravdivý obraz empirické reality, na němž ale mohou opoziční síly stavět základy případného úspěchu, dá-li jim k tomu vítězná strana příležitost. V opačném případě, kdy se naopak radikalizuje vítězná strana, dochází většinou k výměně vůdců, která bývá nazývána jako druhá vlna revoluce.

S odstraněním opovrhovaných politiků starého režimu se vytrácí ze scény personifikovaný nepřítel. Nová politická reprezentace se však stále musí potýkat se zděděnými aparáty, na nichž je do značné míry závislá. Musí uzavírat kompromisy. Vzniká skryté dvojvládí a tím i prostor pro revoluční nadšence či skutečné odpůrce nové moci. Jakoby ještě není rozhodnuto. V této situaci se formuje příběh boje nových a starých struktur (užívám terminologie polistopadové), který je přirozeným výrazem disproporce mezi suverenitou rozhodovací moci, kterou nová elita nepochybně disponuje, a ubohou výkonnou mocí, která je ochromena nejen vynuceným kompromisem se "starými" strukturami, ale též již popisovaným regulačním vakuem a normativní disonancí.

Populistické strany stejně jako bohatá a dramatická dynamika sociálních problémů jsou průvodním jevem demontáže a konstrukce nového řádu vždy, jestliže vítězná strana neužije na zvládnutí sociálního napětí způsobeného přerodovou anomíí represivní strategie, tj. připustí politickou soutěž živelně vznikajících politických sil a neomezí svobodu slova. V opačném případě je naopak násilně popřena existence sociálních problémů. Nedají-li se utajit, jsou pojímány v duchu narativní logiky ospravedlňující užití násilí jako dědictví starého režimu anebo jako výsledky činnosti "nepřátel revoluce".

Trvají-li demokratické poměry, základním nástrojem politické soutěže se stávají společenské problémy. Mobilizují tím přirozeně pozornost veřejnosti. Nátlakové skupiny, politici a hromadné sdělovací prostředky pomocí nich mohou ovlivňovat společnost. Bohužel mnohé z těchto problémů patří mezi špatné nebo tendenčně zformulované, anebo představují tzv. zlé problémy, jejichž řešení odkazuje na nutnost zvládnout jiný, ještě mnohem složitější problém. Proto se tato hra často hraje jen v úrovni komunikace, aniž má znatelný dopad na praktické úlohy transformace. Za určitou úroveň dynamiku sociálních problémů více veřejnost stresuje, než mobilizuje. Produkuje dezorientovanou masu nespokojenců, která se snadno může stát obětí populistů.

Strategická dilemata přerodu společnosti

Dramatický přerod společnosti otevírá vždy dvě strategická dilemata. Mají být preferována:

- A) ad hoc řešení posilující sociální sítě versus obecná řešení garantovaná univerzálními pravidly hry
- B) postupy zvládání přechodové anomie versus provádění transformace (nekompromisní demontáž následovaná stejně nekompromisní konstrukcí).

Společným jmenovatelem obou těchto dilemat je dilema preference krátkodobých versus dlouhodobých cílů. Prosazování obecných řešení garantovaných univerzálními pravidly stejně jako důsledná a radikální demontáž starého režimu a konstrukce nových pořádků je totiž nutně záležitostí dlouhodobou a vyžaduje značné vstupní investice v podobě energie a obětí přinášných vybranými skupinami lidí a regiony. Řešení nastíněných dilemat je dále ovlivněno mimo jiné také kvalitou projektu budoucnosti, s nímž nová moc přichází. Utopický a vnitřně rozporný projekt staví vítěznou stranu rychle před dilema buď bude svůj projekt revidovat, anebo jej bude prosazovat jen jako masku pro skutečné improvizace.

Zvládání a řešení problémů se může odehrávat buď na komunikační (tvorba koncepcí a konstrukce příběhů v průběhu vyjednávání, kritická diskuse), anebo praktické úrovni (prosazování vlivu a změny institucí). Komunikace vždy předchází výkonnou fázi. Ovlivňuje formulace sociálních problémů a tím i předjímá praktická řešení. Ohodnocuje společenskou závažnost problémů a umožňuje jejich odsouvání anebo přednostní zařazování na pořad jednání. V rovině argumentace i vyprávění dovoluje budovat Potěmkinovy vesnice a předstírat kompetence. Vytváří tedy ohromný manévrovací prostor pro prosazování nejrůznějších zájmů jednotlivců a sociálních útvarů.

Politická soutěž se v nestabilizovaném prostředí přirozeně centruje do komunikační oblasti. Vyvolává politickou profilaci a v rámci ní pak i diferenciaci vítězů z doby převzetí moci. Politická dramata pak snadno mohou zatlačovat do pozadí praktická opatření. Ta se začnou odkládat a vytrácí se z nich koncepčnost a rozhodnost. Vládnoucí strana ztrácí schopnost usměrňovat dynamiku sociálních problémů, což zpětně posiluje diferenciaci a vzájemné obviňování. Disociace správních a mocenských struktur a nekontrolovatelná exprese subjektivity nevede automaticky k demokratickému pluralismu. Místo toho se prosazuje fragmentarizace společnosti.

Politickou profilaci v každém případě výrazně poznamenává dříve či později se objevující "populistický syndrom". Představuje kombinaci preferencí pro ad hoc libivá řešení, zvládání přechodové anomie, úniku do utopie, mnohdy i všeobecného negativismu a revanšismu. Je pokusem zejména pro tu část veřejnosti, jejíž existenční jistoty jsou značně ohroženy, která koncentruje svůj život do přítomnosti. Tato část veřejnosti chce slyšet sliby populistických vůdců, odmítá je konfrontovat s reálnými možnostmi společnosti a obdivuje v chaotické situaci vládu silné ruky.

Předvídaná historie

Název článku apodikticky předjímá jako budoucnost československé společnosti kapitalismus. Abstrahuje se v něm od možnosti, že v průběhu řešení strategických dilemat a politického boje se vyčerpá účinná politická vůle prosadit důslednou transformaci společnosti a dokončit její původně zamýšlený přerod. Důvodů může být víc. Prosadí se populisté, provádění transformace zastaví hromadné nepokoje anebo společnost bude zatažena do války.

Konflikt federalistů a nacionalistů, za nímž se skrývá dualita historických příběhů (společný stát rozbíjí romantický příběh národní emancipace, která může být završena pouze národním státem) i dualita národního a občanského pojetí stá-

tu, eskaluje. Popsané česko-slovenské trauma zakrývá mnohem podstatnější a méně transparentní rozcestí, na němž se ocitají všechny bývalí komunističtí vazalové Sovětského svazu. Všude tam, kde není dostatečná politická vůle provést radikální transformaci, nejpravděpodobnějším režimem je nějaká forma národního socialismu, představující politicko-mocensky zaručovanou, pololegální symbiózu státního a soukromého hospodářství se silným sítěmi konexí. Při celkovém úpadku demokratických institucí autoritu nejspíš získá politická síla těžící z vybičovávané národní solidarity, která se transformuje do represivního paternalistického státu.

Základnou těchto postkomunistických národních socialismů by se pak znovu mohl stát z historie známý společenský kontrakt, který otevřeně nebo skrytě uzavřela s veřejností kdysi vlivná část politické reprezentace nejprve v Itálii a posléze i v dalších zemích. Veřejnost se v této nepsané dohodě zavazovala k obětem pro politiky vybojovávanou národní věc - k jejich absolutní podpoře - a na oplátku očekávala sociální jistoty a řád pevné ruky. Při ochablosti prodemokratických sil takový kontrakt vytváří situaci, kdy politici mohou těžit z jednoduché pozitivní zpětné vazby: čím více konfliktů a nepořádků ve společnosti vzniká za jejich neviditelné podpory, tím roste i počet jejich stoupenců, kteří hledají jistoty v bojovné národní solidaritě a v moci, která slibuje přerozdělování bohatství a posty.

JIŘÍ KABELE je vedoucím katedry sociologie na fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Přednáší sociální problémy, klinickou sociologii a úvod do sociologie pro nesociology. Zabývá se zejména klinickou sociologií a v poslední době problémy sociální transformace.

Literatura

- Abelson, R. P. 1986. "Beliefs are like possessions." *Journal for the Theory of Social Behavior*, 16(3): 223-250.
- Alan, J. 1991. *Stalinovi potomci*. Referát přednesený na mezinárodním semináři Dissent and Political Culture in Czechoslovakia, Gorizia, Italy.
- Berger, P., T. Luckmann 1966. *The Social Construction of Reality*. New York: Double-day.
- Berkhofer, R. F. 1969. *A Behavioral Approach to Historical Analysis*. New York: Free Press.
- Corbin, J., A. L. Strauss 1987. "Accompaniments of chronic illness: Change in body, self, biography and biographical time." *Sociology of Health Care*, 6: 249-281.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Gergen, M. M., K. J. Gergen 1984. "The social construction of narrative accounts." In *Historical Social Psychology*, ed. by K. J. Gergen, M. M. Gergen. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Ass. Publ.
- Havel, V. 1990. "Moc bezmocných," Pp. 55-133 in *O lidské identitě*. Praha: Rozmluvy.
- Hayek, F. A. 1991. *Právo, zákonodárství a svoboda. 1) Pravidla a řád*. Praha: Academia.
- Kabele, J. 1983. *Úvodní poznámky k problematice sociální změny*. Praha: Sportpropag.
- Kabele, J. 1989a. *"Deformovaný" reálný socialismus*. Praha: samizdat.
- Kabele, J. 1989b. Konstruování sociální reality a životopisné vyprávění. Pp. 3-23 in *Bulletin VÚSRP, Výzkum rodiny IV*. Praha: Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce.
- Kornay, J. 1986. *Economy of Shortage*. Amsterdam: North Holland.
- Mlčoch, L. 1990. *Chování československé podnikové sféry*. Praha: Ekonomický ústav ČSAV, zpráva č. 348.

- Murray, K. 1985. "Life as a fiction." *Journal for the Theory of Social Behavior*, 15(2): 173-188.
- Pareto, V. 1966. *Sociological Writings*. London: Pall Mall Press.
- Ricoeur, P. 1984. *Time and Narrative* (Vol. 2). Chicago: University of Chicago Press.
- Smelser, N. J. 1967. "The determinants of collective behavior." Pp. 7-14 in *Readings on Social Change*, ed. by W. Moore, R. Cook. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
- Sorokin, P. A., R. K. Merton 1937. "Social time: A methodological and functional analysis." *American Journal of Sociology*, 42: 615-29.
- Vaculík, L. 1968. *Dva tisíce slov*. Praha: Literární noviny.

Summary

All integrated social configurations are incessantly changing. We must distinguish basically two kinds of changes: (a) natural variations determined by their dynamic order, that is the system of slowly changing "game" rules, and (b) dramatic transitions, in the course of which the old dynamic order of the social body is replaced by a new one.

The problem of transitions of social bodies cannot be understood using the standard terms for describing of dynamic order (rule, norm, value, etc.) but also fundamentally different terms referring to the idea of drama, e.g. loss, crisis, and reversal. In the course of dramatic transitions people and institutions act according to the story, they are identified with. Principal activities in the course of transition are centered mostly on dismantling and construction, thus this period is full of negotiations, attempts to specify norms and the making of compromises. This exchange of one dynamic order for another is preceded by the radical reconstruction of history and a new project for the social body. The linking of the two provides the only correct screenplay, which is legitimated by the awaking of the public, discovering their new perspectives and new heroes.

From capitalism to socialism. The narrative idea of progress governed by humans and the necessity of both the violent takeover of power and the violent implementation of a new socialist regime was derived from the utopian idea of socialism. Contrary to this, the transfer of power into the hands of communists in 1948 was fairly peaceful. Nevertheless, the processes of depoliticization, deeconomization and legal nihilism - legitimated by the socialist utopian idea of replacing egoistic subjectivity with enlightened collectivity - began with the end of World War II. With the help of the principle of "whoever is not with us is against us," all jurisdiction and power was quickly centered in the hands of the party's top secretariat; at the head was the general secretary, who was unconditionally subordinated to Stalin directly. Utopia and the class struggle served to legitimate political and the economic repression and conversely, terror facilitated the euphoric identification with utopia and the side of the winners in the class struggle.

The original institutions of market economy were either destroyed or incorporated into the state/party bureaucracy. Five-years plans based on the spectacular "buildings of socialism", began to determine economic life. The violent dismantling of the former dynamic order and the new arrangements created strong transitional anomie - which could not be manifested in public dissatisfactions and protests as such displays would be liquidated by force.

The new regime was able during the years to adapt itself. The Communist party took role of the ultimate guarantor of maintaining production capacity of society in unending chains of exchange which secured inputs for enterprises and jobs for employees. In opposition to the fictitious order constructed by the censored media, quasi-scientific management, central planning and "socialist competition," a genuine but hidden order of social networks, the shadow economy, informers, and the secret police developed. The Communist party was successful in concluding the following contract with the population: (1) anyone can share in the political power of the Communists, provided he/she complies with the discipline of the

Party, and (2) everyone can benefit from the achievements and secondary gains of socialism, but in return they must be loyal. In fact, the society of real socialism did not give people - especially the young - any hope that it could be revitalized, too. It existed on inertia.

From socialism to capitalism. In the course of ten days, Civic Forum (in Slovakia Public Against Violence and the Christian Democratic Movement) established itself, took control of the mass media, worked out a program for Czechoslovakia's return to the community of democratic European countries with market economies, and negotiated the transfer of power and provisional principles of governing until the July elections. The parliamentary and local elections started the process of real systemic changes, centered now into the economization of society. The political debate around the necessary codes and laws for economic transformation triggered the political differentiation first of Civic Forum and then of Public Against Violence. The duality of the nation-based and citizen-based concepts of the state and duality of constitutive historic narrative opened the conflict between Slovak nationalists and Czech federalists.

The transfer of power. The actual transfer of key positions into the hands of the winners is always associated with similarly abrupt changes in attitudes and viewpoints as the majority of an otherwise apolitic population is in the process of accepting en masse a new project for the future and becoming an active participant in the dramatic triumph of good over evil.

Transitional anomie. The transformation of the order, first its extinction and then the birth of its successor, is a period of the penetration of the old by the new. The new power must insist that the old rights be respected, though this throw into doubt the legitimacy of their new project for the future and their reconstruction of the past. This experience drives the new power to feverish strategic and legislative activity, which is also the source of much confusion. As compliance becomes a matter of "good will" on the part of citizens, social networks have strong influence on the elementary units of the social order (norms and deals). People simply ignore the law, saying: "where there is no accuser, there is also no judge". At stake in reprivatization is nearly the whole national wealth. This processes create conditions favorable to the strengthening of distrust and pathological solidarity. Social differences in language, nationality, sex, age, race and of course wealth, are transformed into the narrative of liberating conflict. The constructed enemy becomes a lightning rod for all "suffering", dissatisfactions and resentments.

"Failure" of revolution. Transitional anomie is an interminable return to an "everyday" - a cruel confrontation with the fact that the bath of euphoria did not cleanse society. Instead the dike of egoism and instincts is shattered, the drama descends from the stage of the public forum to individual lives and relationships.

The strategic dilemmas of societal transition. The dramatic transition of society always creates two strategic dilemmas: (A) an ad hoc solution strengthening of social networks versus general solution of guaranteed universal rules of game, and (B) to manage transitional anomie or to transform it, i.e. dismantling the old order and constructing the new.

The question of long-term versus short-term gains is a common denominator of these two dilemmas. The "populist syndrome", which represents a preference for ad hoc solutions, for management of transitional anomie rather than wholesale social transformation, for escape into utopia and often into general negativism as well starts to be a politically attractive strategy primarily for that part of the population whose social security is most at risk and whose life is focused on the present.